

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال دوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۵، ص ۷ - ۲۸

ساخت مقیاس خداآگاهی و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی آن^۱

Constructing the Scale of God-awareness and Investigating its Psychometric Features²

مسعود نورعلیزاده میانجی / دانشجوی دکتری روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
ابوالقاسم بشیری / استادیار روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

Mas'ud Nur-Alizade Mianji / PhD Student of Psychology, IKI.
Abolqasem Bashiri / Assistant Professor of Psychology, IKI.

mnoor57@gmail.com

ABSTRACT

The present study aims at preparing and constructing the scale of "God-awareness" based on teachings extracted from Islamic reliable sources, and determining its psychometric features (reliability and validity). To do so, we first classified, through a descriptive analysis of the texts, the Quranic verses and traditions related to the construct of God-awareness, and then designed the propositions marking that construct. After confirming the validity the scale by eight experts in university and seminary, we finally arrived at a questionnaire composed of 25 items in a four-choice

چکیده

هدف این پژوهش، تهیه و ساخت مقیاس «خداآگاهی» با توجه به آموزه‌های برآمده از منابع معتبر اسلامی و تعیین ویژگی‌های روان‌سنجی (اعتبار و روایی) آن بود. بدین منظور، ابتدا به روش توصیفی و تحلیل متن، آیات و روایات مربوط به سازه خداآگاهی طبقه‌بندی و گزاره‌های نشانگر این سازه طراحی شد. پس از تأیید روایی محتوایی این مقیاس توسط ۸ نفر از کارشناسان خبره حوزه و دانشگاه، در نهایت پرسش‌نامه ۲۵ گزاره‌ای در یک طیف چهار گزینه‌ای لیکرتی به آزمون

۱. برگزیده سومین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی.

likert spectrum and tested it. In the final stage, first we selected 225 subject and then 200 subjects through random cluster sampling, and investigated the psychometric feature of the scale through a survey method. The findings showed that the scale of God-awareness enjoys a high level of validity in content, criterion, construct and incremental validity. In analyzing the exploratory factors, four factors were obtained. The relationship between the scale of God-awareness and some of the psychological scales showed an incremental validity and its potential to explain and predict as a psychological device. The scale enjoys the necessary and desirable level of reliability obtained through re-testing, split-half, internal consistency and Cronbach's alpha (0.90) methods. As a result, the scale of God-awareness can be used as a device with reliable and valid psychometric features in Islamic and psychological researches.

KEYWORDS: Scale of God-Awareness, Piety, Islamic Source, Psychometrics, Validity and Reliability.

آزمایشی گذاشته شد. در مرحله‌ نهایی اول ۲۲۵ و دوم ۲۰۰ نفر نمونه به روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای انتخاب و به روش پیمایشی، ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌ها نشان داد که مقیاس خداآگاهی از نظر روایی‌سنجی محتوایی، ملاکی، سازمائی و افزایشی از روایی لازم و بالایی برخوردار است. در تحلیل عوامل اکتشافی، ۴ عامل به دست آمد. ارتباط مقیاس خداآگاهی با برخی از مقیاس‌های روان‌شناختی، نشانگر روایی افزایشی و توان تبیین و پیش‌بینی این مقیاس به‌عنوان یک ابزار روان‌شناختی است. این مقیاس از نظر اعتباریابی به روش بازآزمایی، دومیه‌سازی، همسانی درونی و ضریب آلفای کرونباخ (۰/۹۰) هم اعتبار لازم و مطلوب را دارد. در نتیجه مقیاس خداآگاهی می‌تواند به‌عنوان یک ابزار دارای ویژگی‌های روان‌سنجی روا و معتبر در پژوهش‌های اسلامی و روان‌شناختی مورد استفاده قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: مقیاس خداآگاهی، دینداری، منابع اسلامی، روان‌سنجی، روایی و اعتبار.

مقدمه

توحید و خداآگاهی به‌عنوان اساسی‌ترین مؤلفه‌ دین، شاکله اصلی دینداری را تشکیل می‌دهد. اساساً دینداری بدون خداآگاهی و ایمان و عمل توحیدمدارانه معنایی نخواهد داشت. جهت‌گیری همه آموزه‌ها، احکام و مناسک دینی، به ویژه عبادات و نماز، با فراهم‌سازی بهترین هنگامه‌های خداآگاهی، به سمت خدا و برقراری پیوند با اوست. هدف اساسی انبیا نیز در همین یادآوری و برقراری ارتباط انسان‌ها با خدا خلاصه می‌شود (بوترابی، ۱۳۸۲، ص ۲۵).

در آموزه‌های اسلامی از برقراری ارتباط با خدا و ذکر و یاد او به‌عنوان عامل گشایش و تعالی روانی یاد شده است، که آثار روان‌شناختی و سلامت‌بخشی بسیاری را دربر دارد (مصباح‌الشریعه، ص ۱۲۱). از نظر قرآن کریم، دوری از منبع هستی‌بخش و غفلت از یاد خدا (خدا ناآگاهی)، باعث زندگی

پراسترس و اضطراب‌زایی می‌شود، که در آن آرامش و خوشی زندگی به تنیدگی و تنگ‌زیستی مبدل می‌گردد؛ «مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا» (طه: ۱۲۴)؛ هرکس از یاد من روی‌گردان شود، زندگی (سخت و) تنگی خواهد داشت. در مقابل، این ایمان به خدا و آگاهی و یاد اوست که دل‌ها را آرام می‌کند و آرامش و اطمینان روانی را به ارمغان می‌آورد؛ «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸)؛ آگاه باشید که تنها با یاد خدا دل‌ها آرام می‌گیرد.

در یک تحلیل مفهومی توسعه‌ای از اصطلاح دینی «ذکر»^۱ به یک سازه روان‌شناختی تحت عنوان «خداآگاهی» می‌رسیم که در این قالب نوین مفهوم‌پردازی شده و در گستره روان‌شناسی اسلامی مطرح می‌شود. «خداآگاهی» عبارت است از: شناخت، توجه و احساس حضور خدا، پیوستگی و تعلق به او و همچنین تداوم‌بخشی به ارتباط وجودی و ناگسستگی با خدا (نورعلیزاده میانجی، ۱۳۹۰، ص ۳۰). مفهوم خداآگاهی با وجود معرفت و ارتباط ازلی، عمیق و دائمی بین «خود» و «خدا» (أعراف: ۱۷۲؛ بقره: ۱۵۶؛ مائده: ۱۰۵)، توجه به هویت از اویی و اصل «روح الهی» انسان (حجر: ۲۹؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۳۴)، شدت نزدیکی (انفال: ۲۴)، حضور قیومی خدا^۲ (رعد: ۱۶) و تداوم پیوستگی تعلقی (بقره: ۱۱۵؛ ق: ۱۶، انفال: ۲۴) به او کامل می‌گردد.

خداآگاهی مفهومی فراتر از خداشناسی است که علاوه بر جنبه‌های شناختی به وجود خداوند، ابعاد هیجانی (عاطفی) و رفتاری انسان درباره خداوند را نیز دربر می‌گیرد؛ مرحله‌ای پس از شناخت و البته بر مبنای آن؛ یعنی حالت توجه و به‌شیری و حفظ پیوستگی و ارتباط با خدا. به عبارت دیگر، انسان در سطحی از آگاهی باشد که پیوسته، حضور قیومی خدا را به یاد آورد و به هویت وجود خدایی خویش توجه کند و ارتباط ناگسستگی و دائمی‌اش با خدا را تداوم بخشد. در حالت خداآگاهی، فرد معتقد به خدا همواره به ارتباطش با خدا توجه و احساس معنوی فزاینده‌ای پیدا می‌کند و رفتارها و عملکردش رنگ و بوی الهی به خود می‌گیرد. فردی که مراتب برتر خداآگاهی را دارد، در همه حال توجه به حضور الهی دارد و هیچ کاری او را از یاد خدا باز نمی‌دارد (نورعلیزاده میانجی، ۱۳۹۴، ص ۳۷).

«فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تَرْفَعَ وَيَذُكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ؛ رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ

۱. «ذکر» حالت توجه، حضور، آگاهی و هشیاری در انسان است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۲۸؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۸۹ و ۱۳۸۸، ص ۲۵۸ و ۲۶۴؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۶۶ ص ۳۸؛ ر.ک: طباطبائی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۴۸). شرفاوی در این باره می‌گوید: «ذکر خدا، آگاهی روانی و توجه باطنی به خالق عالم و احساس اینکه عالم در محضر خدا و انسان در حضور خدا است» (شرفاوی، ۱۳۶۳، ص ۳۴۴).

۲. عالم محضر خداست: «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ» (حدید: ۴). او بر همه چیز احاطه دارد و مایه قوام و بقای آنهاست. بر همه موجودات شمول وجودی دارد و همه به او تعلق دارند (موسوی خمینی، ۱۳۷۳، ص ۲۸۸).

تِبْجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنِ ذِكْرِ اللَّهِ وَ إِقَامِ الصَّلَاةِ وَ إِيْتَاءِ الزَّكَاةِ» (نور: ۳۶ و ۳۷)؛ ... خانه‌هایی که نام خدا در آنها برده می‌شود، و صبح و شام در آنها تسبیح او می‌گویند؛ مردانی که نه تجارت و نه معامله‌ای، آنان را از یاد خدا و برپاداشتن نماز و ادای زکات غافل نمی‌کند.

وجود جوهری خدایی در وجود انسان و پیوستگی و ارتباط با خدا یکی از مسائلی است که مورد توجه اندیشمندان روان‌شناسی نیز بوده است. جیمز^۱ بر ارتباط عمیق درونی با خدا و اتصال با قدرت لایزال الهی، یونگ^۲ بر «خدای روان‌شناختی» و اعتقاد به اینکه «خداوند در همه جا حضور دارد» و فرانکل^۳ به وجود جوهری الهی و حضور خدا در روان ناهشیار، تأکید داشتند و بازیابی آن را در فرایند درمان سلامت‌آفرین می‌دانند (جیمز، ۱۳۷۲، ص ۱۷۷؛ یونگ، ۱۳۷۳، ص ۱۱۳-۱۷۴؛ آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۵، ص ۶۶؛ محمدپور، ۱۳۸۵، ص ۷۲؛ شریفی نیا، ۱۳۸۸، ص ۷۲). پارگامنت^۴ و ماهونی^۵ از کشف امر مقدس سخن به می‌آورند که انسان‌ها در جست‌وجوی ویژگی تقدس و الوهیت در امور زندگی‌اند، به طوری که در آن، خداوند در همه زندگی تجلی یافته و همیشه حاضر است. از نظر آنان این امر، به کشف ختم نمی‌شود؛ بلکه فرایند کشف، نگهداری و بازیابی امر مقدس که جوهر معنویت است در سراسر فراخوانی زندگی پدیدار می‌شود (اسنایدر^۶ و لوپز^۷، ۲۰۰۲، ص ۶۴۹).

پژوهش‌های بسیاری که دینداری را سلامت‌آفرین توصیف کرده‌اند، در تبیین‌های روان‌شناختی، سهم بیشتر را به سبکی از دینداری که جهت‌گیری اصلی آن خداآگاهانه (جهت‌گیری مذهبی درونی) است، قائل شده‌اند. اصولاً جهت‌گیری مذهبی درونی بدون آگاهی و درک حضور خدا و برقراری ارتباط خالص با خدا نمی‌تواند معنا داشته باشد.^۸ در تحقیق پولنر^۹ (۱۹۸۹) معلوم شد که «تقرب به خداوند» رضایت و خشنودی از زندگی همبستگی دارد (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۵، ص ۱۵۸). پیکوک^{۱۰} و پالوما^{۱۱} (۱۹۹۹) به دست آوردند که ادراک نزدیکی به خدا، به تنهایی بزرگترین پیش‌بینی‌کننده رضایت از زندگی در همه سنین است (کامپتن^{۱۲} و هافمن^{۱۳}، ۲۰۱۲، ص ۲۳۰). نتایج

1. James, W.

2. Jung, C.G.

3. Frankl, V.E.

4. Pargament, K.I.

5. Mahoney, A.

6. Snyder, C.R.

7. Lopez, S.J.

۸ جهت‌گیری مذهبی درونی و دلبستگی به خدا (رابطه درک‌شده نزدیک و عاشقانه با خدا به‌عنوان یک پایگاه ایمن و حفظ مجاورت با او) در ارتباط با هم بوده و دلبستگی ایمن به خدا به طور مستقیم و معنادار جهت‌گیری مذهبی درونی را پیش‌بینی می‌کند (تقی‌یاره و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۳ و ۱۶؛ خوانین‌زاده و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۲۲۷). هرچه مذهبی بودن درونی‌تر می‌شود سلامت روانی نیز بالاتر می‌رود (جان‌بزرگی، ۱۳۸۳، ص ۳۴۵).

9. Pollner, M.

10. Peacock, J.R.

11. Paloma, M.

12. Compton, W.C.

13. Hoffman, E.

هانگن^۱ (۲۰۰۴) نیز نشان داد که تجربه‌های عرفانی که معمولاً همراه با احساس حضور متعالی و وحدت می‌باشد، با حرمت خود ارتباط مثبت معنادار دارد. پژوهش‌های انجام شده در مورد هوش معنوی^۲ - که مؤلفه‌های آن^۳ اشتراکات زیادی با مؤلفه‌های خداآگاهی و تجربه‌های دینی و عرفانی دارد - حاکی از ارتباط مؤثر آن در حوزه سلامت روانی دارد (یعقوبی، ۱۳۸۹، ص ۹۲).^۴

پژوهش‌های تجربی در حوزه‌های مرتبط و نزدیک به خداآگاهی، بیشتر در مورد خداپنداشت (مفهوم خدا)، خداانگاره (تصور از خدا)، دلبستگی و تقرب به خدا و تجارب دینی و عرفانی صورت گرفته است که به برخی از آن پژوهش‌ها اشاره شد. تمایز خداشناسی و خداآگاهی تقریباً شبیه تمایز خداپنداشت و خداانگاره است. خداپنداشت، فهم شناختی شخص از خدا می‌باشد و نوعاً، پیوند بسیار نزدیکی با خداشناسی شخص دارد. اما خداانگاره، درک تجربی شخص از خدا می‌باشد که بیشتر در اثر ارتباط نزدیک با خدا و بازنمایی درونی آنچه در این ارتباط از خدا تجربه و احساس می‌شود، به وجود می‌آید (لارنس،^۵ ۱۹۹۷، ص ۲۱۴). خداانگاره یک سازهٔ مکنون روان‌شناختی است که از طریق تجربیات مذهبی و وجودی افراد شکل می‌گیرد و به صورت احساس معنوی از خدا در می‌آید؛ مفهوم پیچیده‌ای که دارای ابعاد عاطفی و تجربی است و بستگی به تجربیات معنوی و روزمره از خدا دارد (علیانسب، ۱۳۸۷، ص ۱۲).

«خداانگاره» به‌عنوان درک تجربه‌ای شخص از خدا با بسیاری از کارکردهای روان‌شناختی و دینی از جمله جهت‌گیری مذهبی درونی و دلبستگی به خدا رابطهٔ معنادار دارد (گرینوی^۶ و همکاران، ۲۰۰۳؛ اسکاپ-جانکر^۷ و همکاران، ۲۰۰۲؛ هافمن^۸ و همکاران، ۲۰۰۴؛ غباری‌بناب و همکاران ۱۳۸۶؛ غباری‌بناب و حدادی کوهسار ۱۳۸۸ و ۲۰۱۰؛ فلانلی^۹ و همکاران ۲۰۰۹؛ زارعی، ۱۳۸۸). لارنس (۱۹۹۱) با توجه به تفاوت‌هایی که میان مفهوم خدا (که بیشتر شبیه صفات الهی است که در منابع دینی نقل می‌شود) و تصویر ذهنی از خدا قائل شد اقدام به ساختن پرسش‌نامه ۱۵۶ سؤالی تصویر

1. Hangen. G.

2. Spiritual Intelligence.

۳. آموزش هوش معنوی را شامل پنج مؤلفه دانست: ۱. ظرفیت برای تعالی؛ ۲. توانایی برای تجربه حالت‌های آگاهی عمیق؛ ۳. توانایی برای خدایی کردن و تقدس بخشیدن به امور روزانه؛ ۴. توانایی برای سود بردن از منابع معنوی برای حل مسائل؛ ۵. ظرفیت تقوا و پرهیزگاری (رجایی، ۱۳۸۹، ص ۳۴).
 ۴. بررسی‌های علمی دیگر نیز تأثیر استفاده از دعا و نیایش در زندگی روزمره، که به طور طبیعی همراه با خداآگاهی و احساس نزدیکی به اوست، را بر سلامت روانی و کاهش اختلالات روانی چون اضطراب را نشان دادند (ر.ک: شجاعیان و زمانی منفرد ۱۳۸۱، ص ۳۳ و ۳۴؛ سیانگ‌یانگ و دانگ، ۱۳۸۳، ص ۳۶۶؛ روحی‌عزیزی و روحی‌عزیزی، ۱۳۸۲، ص ۲۲۵؛ پناهی، ۱۳۸۷، ص ۴۱؛ رادفر و عروجی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۹؛ واعظی، ۱۳۸۲، ص ۱۵۳).

5. Lawrence, R.T.

6. Greenway, A.P.

7. Schaap-Jonker, H.

8. Hoffman, H.

9. Flannelly, K.J.

ذهنی از خدا (خدانگاره) کرد تا این احساس تجربه‌ای افراد را مورد سنجش قرار دهد که خدا برای آنها کیست؟ (هیل^۱ و هود^۲، ۱۹۹۹، ص ۳۹۹). وی سپس با تجزیه و تحلیل و هنجاریابی از طریق ۱۵۸۰ آزمودنی، مقیاس خدانگاره را مشتمل بر ۷۲ ماده و ۶ زیرمقیاس تهیه کرد. یکی از مهم‌ترین زیرمقیاس‌های آن، عامل «حضور» است که بیشترین همسانی درونی (۰/۹۵) را به خود اختصاص داده و با مفهوم و مؤلفه‌های خداآگاهی نیز قرابت زیادی دارد. البته نباید از نظر دور داشت که ساخت این مقیاس با فرهنگ و آموزه‌های مسیحی انجام گرفته است. در ضمن، پژوهش لارنس «خدانگاره» با «جهت‌گیری مذهبی درونی» و «حرمت خود» همبستگی مثبت و با «ازخودبیگانگی»، «دلبستگی نایمن»، «خودمحوری» و «ناشایستگی اجتماعی» همبستگی منفی معناداری به دست آمد (لارنس، ۱۹۹۷، ص ۲۲۳). همچنین مقیاس‌های خارجی دیگری نیز در خصوص نحوه ارتباط با خدا، مانند «مقیاس تقرب به خدا» (گروساچ^۳ و اسمیت^۴، ۱۹۸۳) یافت می‌شود.

امروزه دامنه پژوهش‌های روان‌شناختی با رویکردهای دینی و اسلامی گسترش می‌یابد، اما گاه ابزارهای متناسب و روا برای اندازه‌گیری سازه‌های مرتبط یافت نمی‌شود. این مشکل، نتایج این چنین پژوهش‌ها را به مخاطره می‌اندازد. مهم‌ترین پرسشی که درباره هر نوع ابزاری برای سنجش پرسیده می‌شود، این است که آیا ابزار اندازه‌گیری آنچه را مورد نظر پژوهش است می‌سنجد یا نه؟ بنابراین بایستی مقیاسی را انتخاب کرد که با توجه به مبانی نظری، سازه مورد نظر را به درستی آزمون کند. در این راستا و به منظور سنجش سازه «خداآگاهی»، نیاز به ابزار مناسبی است. بنابراین، ضروری است با تکیه بر آموزه‌های اسلامی و تحلیل مفهوم‌شناختی آن، و با رعایت اصول علمی و استانداردهای تست‌سازی، مقیاس خداآگاهی ساخته و رواسازی گردد. از این رو، به هدف پاسخ‌گویی به این سؤالات، این پژوهش انجام می‌گیرد: چگونه می‌توان مقیاسی را بر اساس آموزه‌های برگرفته از منابع اسلامی ساخت که بتواند به صورت کمی متغیر خداآگاهی را اندازه‌گیری کند؟ ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس خداآگاهی چیست و آیا از روایی و اعتبار لازم برخوردار است؟ با توجه به روش تحلیل عوامل اکتشافی، مقیاس خداآگاهی چند مؤلفه یا عامل زیربنایی دارد؟ جایگاه و توان تبیین‌های روان‌شناختی مقیاس خداآگاهی، با توجه به ارتباط‌سنجی این مقیاس با مقیاس‌های روان‌شناسی دیگر، تا چه اندازه است؟

روش پژوهش

این پژوهش از طرفی از نوع کیفی و با استفاده از شیوه تحلیل متن (منابع اسلامی) برای فراهم کردن

گزاره‌های مورد نیاز برای ساخت مقیاس «خداآگاهی» و از سوی دیگر، از نوع پیمایشی یا زمینه‌یابی برای روایی‌سنجی و اعتباریابی مقیاس می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش را کل دانش‌پژوهان (۵۳۵ نفر مرد) مقطع کارشناسی موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{۱۱}، در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ تشکیل می‌دهد. تعداد ۲۲۵ نمونه به روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای با واحد نمونه گروه کلاس، از کلیه رشته‌های تحصیلی، واحدهای گروهی به صورت تصادفی ساده نمونه‌گیری شد. میانگین سنی نمونه‌ها حدود ۲۸ (از ۲۰ تا ۳۷) سال و انحراف استاندارد ۳/۸۱ بوده و همزمان با اشتغال به تحصیل در حوزه علمیه قم در سطح دو (۵۲ درصد) و سطح سه (۴۸ درصد)، به یکی از رشته‌های علوم انسانی نیز مشغول بودند. در اجرای دوباره مقیاس با ویراست جدید، تعداد ۲۰۰ نفر از همان جامعه، در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ نمونه‌گیری شد.

علاوه بر شاخص‌های توصیفی، برای تجزیه و تحلیل داده‌های آماری، چندین شاخص آمار استنباطی، از جمله «تحلیل عاملی» برای اکتشاف عامل‌های مقیاس و «ضریب همبستگی پیرسون» برای روایی‌سنجی و ارتباط بین مقیاس خداآگاهی با مقیاس‌های دیگر استفاده می‌شود.

شیوه اجرا و فرایند ساخت مقیاس خداآگاهی

با رعایت اصول مقیاس‌سازی و استانداردهای علمی، گام‌های نظام‌یافته‌ای در ساخت و تهیه پرسش‌نامه خداآگاهی برداشته شد؛ که خلاصه مراحل طراحی و آماده‌سازی این مقیاس عبارت است از: تحلیل مفهومی خداآگاهی و تعریف و توصیف آن با تکیه بر مبانی نظری اسلامی؛ و سپس تتبع جامع‌نگر مستندات اسلامی (آیات قرآن و احادیث)، تشکیل خانواده قرآن و حدیث،^۱ طبقه‌بندی، سازمان‌دهی و تلخیص آنها؛ و در نهایت طراحی مواد و گزاره‌ها. در تهیه برخی از گزاره‌ها، از مواد عامل «حضور» مقیاس خداانگاره لارنس نیز استفاده شد.

تهیه فرم اولیه پرسش‌نامه به همراه مستندات، جهت روایی‌سنجی محتوایی و صوری آن؛ از کارشناسان متخصص در دو حوزه دینی و روان‌شناسی خواسته شد، ابتدا میزان صحت و ارتباط گزاره‌ها با مستندات اسلامی در درجه‌بندی لیکرتی (از کاملاً مرتبط تا کاملاً نامرتب) و سپس توانایی گزاره‌ها در سنجش خداآگاهی را با «بلی» و «خیر» ارزش‌گذاری کنند.

تصحیح، حذف و اضافات برخی از گزاره‌ها، با توجه به نظر کارشناسان، برای ارتقای روایی مقیاس؛ و

۱. آیات قرآنی و احادیث مربوط به حوزه خداآگاهی، که در توصیف مؤلفه‌های مفهوم خداآگاهی به صورت مطلق و مقید، عام و خاص و ... نقش دارند و مجموعه آنها با هم ملاحظه و بررسی می‌گردند، در واقع خانواده قرآن و حدیث سازه خداآگاهی را تشکیل می‌دهند.

اجرای آزمایشی پرسش‌نامه آماده شده بر روی ۳۴ نفر از افراد جامعه مورد نظر، جهت اعتباریابی، که آلفای کرونباخ ۰/۸۹ نشان از همسانی درونی مطلوب آن بود. اصلاحات شکلی، حذف و تعدیل برخی از گزاره‌ها، جهت ارتقای همبستگی حداکثری و معنادار آنها با نمره کل، اقدام نهایی بود، که پازل ساخت مقیاس را تکمیل کرده و آن را آماده اجرای نهایی می‌کرد. اجرای دوباره مقیاس نهایی خداآگاهی با ویراست جدید، با نمونه‌های دیگر (به تعداد ۲۰۰)، که نتایج آن نشان داد که ساختار اساسی و عاملی مقیاس و اعتبار آن (با آلفای کرونباخ مشابه) پس از گذشت چندین سال حفظ شده است.

ابزار پژوهش

مهم‌ترین پرسشی که درباره هر نوع ابزاری برای سنجش پرسیده می‌شود، این است که آیا ابزار اندازه‌گیری آنچه را مورد نظر پژوهش است می‌سنجد یا نه؟ بنابراین بایستی مقیاسی را انتخاب یا تهیه کرد که با توجه به مبانی نظری، سازه مورد نظر را به درستی آزمون کند. از این رو، داده‌های این پژوهش از پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان به مقیاس‌های زیر به دست آمد.

الف. مقیاس خداآگاهی: این مقیاس در این پژوهش تهیه شده است که ویژگی‌های روان‌سنجی (اعتبار و روایی) آن در ضمن یافته‌های پژوهش گزارش می‌شود.

ب. مقیاس خودشناسی انسجامی: برای سنجش متغیر خودآگاهی از مقیاس خودشناسی انسجامی که توسط قربانی، واتسون^۱ و هرگیس^۲ در سال ۲۰۰۸ تهیه شده است، استفاده گردید. این مقیاس، محصول بازنگری در نظریه دو وجه خودشناسی تجربه‌ای و تأملی ساخته شده توسط قربانی و همکاران (۲۰۰۳) است، که هر دو وجه خودشناسی تجربه‌ای و تأملی را به صورت منسجم در ۱۲ گویه مورد سنجش قرار می‌دهد. آزمودنی به هر ماده در مقیاس پنج درجه‌ای از عمدتاً مخالف (۰) تا عمدتاً موافق (۴) پاسخ می‌دهد.

بررسی‌های میان فرهنگی در ایران و آمریکا حکایت از روایی سازه و ملاک (همگرا، افتراقی و افزایشی (پیش‌بین) با مقیاس‌هایی چون: حرمت خود، خودهشیاری شخصی، خودتأملی، آگاهی نسبت به خود، بهشیاری و ...) این مقیاس می‌کند. در بررسی اعتبار این مقیاس در نمونه‌های ایرانی، آلفای کرونباخ ۰/۸۱ به دست آمد (قربانی و همکاران، ۲۰۰۸، ص ۳۹۵). همچنین در پژوهش تیبک (۱۳۸۹)

همین میزان به دست آمد و در پژوهشی دیگر، آلفای کرونباخ این مقیاس ۰/۸۴ گزارش شده است (شاه‌محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۱۵۰).

ج. مقیاس سلامت روانی (SCL-25): مقیاس سلامت روانی یا به تعبیر دقیق‌تر چک لیست نشانگان اختلالات روانی (SCL) یکی از رایج‌ترین مقیاس‌های سنجش آسیب‌های روانی است. «SCL-25» فرم کوتاه شده «SCL-90-R» است، که توسط نجاریان و داودی (۱۳۸۰) تهیه و اعتباریابی شده است. این مقیاس روی یک طیف ۵ درجه‌ای از نمره صفر تا چهار ثبت می‌گردد و هرچه نمره‌های فرد پایین‌تر باشد، نشانگر میزان سلامت روانی او خواهد بود. همسانی درونی از طریق محاسبه آلفای کرونباخ ۰/۹۷ به دست آمده است. ضریب اعتبار به شیوه بازآزمایی در یک نمونه ۳۱۲ نفری دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز، به فاصله ۵ هفته‌ای ($r=0/78, p<0/01$) گزارش شد. روایی وابسته ملاک از طریق محاسبه همبستگی SCL-25 با مقیاس اضطراب عمومی (ANQ) ($r=0/69, p<0/01$)، افسردگی بک ($r=0/49, p<0/01$)، کمال‌گرایی اهواز ($r=0/66, p<0/01$) و سرسختی روان‌شناختی ($r=-0/56, p<0/01$) معنادار بود. در پژوهش کاظمیان‌مقدم و مهرابی‌زاده (۱۳۸۸) آلفای کرونباخ این مقیاس ۰/۸۳ و در روش دو نیمه‌سازی ۰/۸۸ به دست آمد.

یافته‌های پژوهش

این مقیاس به پشتوانه تحلیل‌های نظری و دین‌شناختی سازه خداآگاهی و آموزه‌های وحیانی و مستندات اسلامی (قرآنی و حدیثی) جامع‌نگر و با رعایت اصول مقیاس‌سازی توسط پژوهشگر، در ۲۵ ماده به صورت چهار درجه‌ای لیکرتی طراحی شد و گزاره‌های آن دوباره مورد بازنگری و ویرایش قرار گرفت. برای هر گزاره‌ای ۴ گزینه (کاملاً موافقم (۴)، موافقم (۳)، مخالفم (۲) و کاملاً مخالفم (۱)) در نظر گرفته شده است. پرسش‌های ۲، ۳، ۶، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۳ و ۲۵ گزاره‌های وارونه (معکوس) هستند. در این مقیاس حداقل نمره ۲۵، و حداکثر نمره ۱۰۰ می‌باشد. نمره کلی بالاتر، نشانگر خداآگاهی بیشتر است. برخی از گزاره‌های این مقیاس با مستندهای اسلامی آن در جدول ۱ گزارش شده است.

جدول ۱. برخی از گزاره‌های مقیاس خداآگاهی، به همراه مستندها و عامل‌های آنها

عامل‌ها	مستندها	گزاره‌ها
عامل ۱	<p>و إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَسْوَدهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ (اعراف: ۱۷۲)؛</p> <p>– قَالَ زُرَّارَةٌ وَ سَأَلَتْهُ (ابن جعفر) عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ...» قَالَ: أَخْرَجَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَخَرَجُوا كَالَّذِمْ فَعَرَفْتَهُمْ وَ أَرَاهُمْ أَنفُسَهُمْ وَ لَوْ لَا</p>	<p>خدا را از اعماق وجود</p> <p>احساس می‌کنم.</p>

ذَلِكَ لَمْ يَعْرِفْ أَخَذَ رَبُّهُ (الكافی، ج ۲، ص ۱۲):

<p>عامل ۴</p>	<p>- اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ وَ إِنهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ، الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَ أَنَّهُمْ، إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (بقره: ۴۵ و ۴۶):</p> <p>- أَنْ الْعَبْدَ إِذَا ذَكَرَ اللَّهَ بِالْعَظِيمِ خَالِصًا أَرْفَعَهُ كُلَّ جَنَابٍ كَانَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ قَبْلُ ذَلِكَ (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۲، ص ۱۶۹):</p> <p>- نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ خَلْقِ الْوَرِيدِ (ق: ۱۶): أَنْ اللَّهَ يَخُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ (انفال: ۲۴):</p> <p>- يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ (انشقاق: ۶):</p>	<p>وقتی که غرق در راز و نیاز با خدا می‌شوم، به گونه‌ای به او نزدیک می‌شوم که احساس می‌کنم هیچ فاصله‌ای بین من و خدا نیست.</p>
<p>عامل ۲</p>	<p>- مَتَى غِبْتَ حَتَّى تَحْتَاجَ إِلَى دَلِيلٍ يَدُلُّ عَلَيْكَ وَ مَتَى بَدَلْتَ حَتَّى تَكُونَ الْأَثَرُ هِيَ الَّتِي تُوصِلُ إِلَيْكَ، عَمِيَّتْ عَيْنٌ لَا تَرَكَ عَلَيْهَا رَقِيبًا (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۹۵، ص ۲۲۶: قمی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۷۲):</p> <p>- إِلَهِي ... لَا تَحْجُبْ مُسْتَأْفِيكَ عَنِ النَّظَرِ إِلَى جَمِيلِ رُؤْيَيْكَ، إِلَهِي نَفْسٌ أَغْرَزَتْهَا بِتَوْحِيدِكَ كَيْفَ تَذَلُّهَا بِمَهَانَتِهِ هِجْرَانِكِ (قمی، ۱۳۷۷، مناجاة خمس عشره، مناجاة الخائفين):</p>	<p>در برقراری ارتباط معنوی با خدا تلاش می‌کنم، اما باز وجودش را احساس نمی‌کنم.</p>
<p>عامل ۳</p>	<p>- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَ آصِيلاً (احزاب: ۴۱ و ۴۲):</p> <p>- فِي بَيُوتِ أَنْزَلِ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْعَنُودِ وَ الْأَصَالِ (نور: ۳۶):</p> <p>- الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَى جُنُوبِهِمْ (آل عمران: ۱۹۱):</p>	<p>نمی‌توانم پیوسته و در همه حال، به یاد خدا باشم و ارتباطم را با او حفظ کنم.</p>

فرایند «روایی‌سنجی» به چهار شیوهٔ روایی محتوایی، روایی ملاکی یا وابسته به ملاک، روایی سازه (ساختی) و روایی افزایشی انجام گرفت. روایی محتوایی و صورتی، طبق کارشناسی ۸ نفر از متخصصان در دو حوزهٔ دینی و روان‌شناسی انجام گرفت. میزان توافق بین داوری کارشناسان، در زمینه میزان تطابق گزاره‌های طراحی شده با مستندات اسلامی، با ضریب هم‌هنگی یا تطابق کندال $(W=0/353, p<0/0001)$ و آزمون معناداری مجذوری کای (حدود ۳۷) به دست آمد. همچنین برای تحلیل دقیق محتوایی آیات و روایات در ارتباط با گزاره‌ها، از نظرات کارشناسی یکی از متخصصان حدیث‌شناسی مؤسسه دارالحدیث نیز بهره گرفته شد. پس از اصلاحات لازم روایی صورتی و میزان توانایی گزاره‌ها در سنجش خداآگاهی مورد تأیید بالای کارشناسان قرار گرفت.

روایی وابسته به ملاک این مقیاس با خرده‌مقیاس حضور خداانگارهٔ لارنس نشان از میزان توافق بالای آنها $(r=0/708, p<0/01)$ می‌باشد. روایی سازه^۱ با بررسی ساخت درونی مقیاس انجام گرفت. همچنان‌که

۱. روایی سازه ارزشمندترین شیوه‌های روایی‌سنجی است، که یکی از آنها شیوهٔ برآورد همسانی درونی بین نمرات گزاره‌ها با نمرهٔ کل آزمون می‌باشد. مقصود از آن این است که نمرات حاصل از اجرای ابزار چقدر به مفاهیم یا سازه‌های نظریه مورد نظر مربوط است و تا چه اندازه از انسجام در ساخت درونی آزمون برخوردار است (عباس‌زادگان و فتوت، ۱۳۸۴، ص ۱۰۶).

در جدول ۳ گزارش می‌شود، هر یک از گزاره‌ها با نمرهٔ کل، همبستگی مطلوبی (در سطح معناداری $p < 0/001$) داشتند. همچنین برای روایی سنجی سازه‌ای و تعیین عامل‌ها، از تحلیل عوامل اکتشافی به روش «مؤلفه‌های اصلی» و «چرخش واریماکس»، به همراه «به‌هنجارسازی کایزر» استفاده شد. پیش از اجرای مراحل تحلیل عوامل، برای اینکه معلوم شود حجم نمونه انتخاب شده، متناسب روش تحلیل عاملی می‌باشد، از آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری به روش KMO استفاده شد که نتایج آن در جدول ۲ آمده است.

نتایج	آماره‌ها
۰/۸۹	کفایت نمونه‌برداری به روش KMO
۱۷۶۴/۱۹	خی دو (Chi-Square)
۳۰۰	درجه آزادی (df)
۰/۰۰۰۱	سطح معناداری
	آزمون کرویت بارتلت
	Bartlett's Test of Sphericity

همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، شاخص کفایت نمونه‌برداری برابر با ۰/۸۹ می‌باشد. در نتیجه، آزمون بسندگی نمونه نشان می‌دهد که حجم نمونه مورد نظر و همبستگی‌ها، به دلیل بزرگتر بودن KMO از ۰/۷، برای تحلیل عوامل مناسب است. همچنین نتایج آزمون کرویت بارتلت با مجدور کاری ۱۷۶۴/۱۹ در سطح $p < 0/001$ معنادار است. بنابراین، ماتریس همبستگی مواد، ماتریس واحدی نیست و می‌توان بر پایهٔ این داده‌ها، به استخراج عامل‌ها اطمینان کرد.

تحلیل عاملی روی ۲۵ گزاره با استفاده از روش استخراج مؤلفهٔ اصلی و پس از قرار دادن نقطه برش ۰/۴۵، چرخش متعامد به شیوهٔ واریماکس انجام گرفت. راه‌حل چهار عاملی واضح‌ترین استخراج را فراهم کرد. همچنین در منحنی نمودار اسکری^۱ این ۴ عامل بالای ارزش یک قرار گرفت. این چهار عامل ۵۰/۲ درصد کل واریانس مقیاس را تبیین می‌کنند. جدول ۳ گزاره‌های هر عامل، به همراه بارهای عاملی آنها را نشان می‌دهد.

جدول ۳. عوامل پنج‌گانهٔ مقیاس خدآگاهی به همراه بارهای عاملی و همبستگی گزاره‌ها با نمره کل

عامل اول				عامل دوم				عامل سوم				عامل چهارم			
ر.ب.	گزاره	بار عاملی	همبستگی بار کل	ر.ب.	گزاره	بار عاملی	همبستگی بار کل	ر.ب.	گزاره	بار عاملی	همبستگی بار کل	ر.ب.	گزاره	بار عاملی	همبستگی بار کل
۱	۴	۰/۷۶۰	۰/۵۶۵	۶	۲۱	۰/۶۷۶	۰/۵۵۳	۱۳	۲۳	۰/۷۰۵	۰/۴۲۸	۱۸	۱۶	۰/۶۸۶	۰/۵۴۷

۰/۵۵۶	۰/۶۵۶	۲۲	۱۹	۰/۴۳۴	۰/۶۹۱	۲۵	۱۴	۰/۶۲۵	۰/۶۷۱	۱۵	۷	۰/۵۱۴	۰/۷۱۸	۱	۲
۰/۵۹۸	۰/۶۰۷	۱۹	۲۰	۰/۵۱۵	۰/۶۱۲	۲۰	۱۵	۰/۵۴۶	۰/۶۳۲	۱۲	۸	۰/۵۵۷	۰/۵۹۳	۵	۳
۰/۵۲۵	۰/۶۰۱	۱۷	۲۱	۰/۵۴۸	۰/۵۴۸	۷	۱۶	۰/۵۲۲	۰/۵۴۴	۱۸	۹	۰/۵۵۱	۰/۵۶۷	۲	۴
۰/۵۰۱	۰/۵۸۵	۱۱	۲۲	۰/۴۲۲	۰/۵۳۵	۱۴	۱۷	۰/۶۸۶	۰/۵۳۵	۶	۱۰	۰/۵۹۶	۰/۵۱۱	۳	۵
۰/۴۰۴	۰/۵۵۲	۱۳	۲۳					۰/۶۷۲	۰/۴۷۲	۸	۱۱				
۰/۶۲۳	۰/۴۷۳	۲۴	۲۴					۰/۶۲۴	۰/۴۵۴	۱۰	۱۲				
۰/۵۴۹	۰/۴۶۴	۹	۲۵												
۰/۸۰۳	آلفای کرونباخ			۰/۶۸۹	آلفای کرونباخ			۰/۸۱۴	آلفای کرونباخ			۰/۷۵۹	آلفای کرونباخ		

همان‌گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد، ۴ مؤلفه از مقیاس ۲۵ ماده‌ای خداآگاهی استخراج می‌شود که بار عاملی آنها در طیفی از ۰/۴۵۴ تا ۰/۷۶۰ قرار دارد. هر یک از مؤلفه‌های چهارگانه به ترتیب، عبارتند از:

- خداشناسی (شناخت و آگاهی از خدا و ارتباط با او)؛

- خداهشیاری (توجه‌یابی و احساس نزدیکی به خدا)؛

- خداریبی (احساس حضور دائمی و ارتباط پیوسته با خدا)؛

- خدایابی (درک ارتباط وجودی و عمیق، به‌ویژه در هنگامه‌های راز و نیاز).

همچنین ضریب آلفای کرونباخ خرده‌مقیاس‌های چهارگانه در بین ۰/۶۹ تا ۰/۸۱ قرار دارد که اعتبار مطلوب آنها را نشان می‌دهد. ساختار عاملی در اجرای دوباره این مقیاس با ویراست جدید حفظ شد.

برای به دست آوردن روایی افزایشی و بررسی توان مقیاس خداآگاهی در تبیین‌های روان‌شناختی، رابطهٔ این مقیاس با مقیاس خودشناسی انسجامی و مقیاس سلامت روانی (چک لیست نشانگان اختلالات روانی) محاسبه گردید که نتایج آن در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. همبستگی‌ها و روایی افزایشی مقیاس خداآگاهی

مقیاس	r	β	R^2
خودشناسی انسجامی	۰/۳۰۹**	۰/۳۰۹**	۰/۰۹۵**
سلامت روانی	-۰/۲۰۶**	-۰/۲۰۶**	۰/۰۴۳**

** سطح ۰/۰۱ معناداری

بر اساس نتایج جدول ۴ تحلیل داده‌های آماری طبق ضریب همبستگی پیرسون، بین مقیاس خداآگاهی و مقیاس خودشناسی انسجامی ($r=0/309, p<0/001$) و بین مقیاس خداآگاهی و سلامت روانی ($r=-0/206, p<0/001$) نشان داد که ارتباط معنادار وجود دارد. علامت منفی در میزان سلامت روانی به این دلیل است که در واقع این مقیاس اختلالات روانی را می‌سنجد و معکوس آن میزان سلامت روانی است. همچنین تحلیل داده‌ها طبق رگرسیون، در هر دو مورد، مقیاس خداآگاهی به طور معنادار توان پیش‌بینی مقیاس‌های روان‌شناختی دیگر را دارد.

اعتبار یا قابلیت اطمینان و اعتماد به پایایی و پایداری نتیجه مقیاس بستگی دارد؛ یعنی اگر مقیاس را تکرار کنیم و نتیجه آن با نتایج مقیاس‌های پیشین یکسان یا نزدیک باشد، گفته می‌شود که این مقیاس اعتبار دارد (هومن، ۱۳۷۴، ص ۲۲۸). به عبارت دیگر، وسیله‌ای معتبر است که بتوان آن را در موارد متعدد به کار برد و در همه موارد نیز نتایج یکسان تولید کند (هومن، ۱۳۸۵، ص ۶۵). بدین منظور از مناسب‌ترین و متداول‌ترین روش اعتباریابی، یعنی روش بازآزمایی (برای ثبات نتایج مقیاس)، همسانی درونی ضریب آلفای کرونباخ و دو نیمه‌سازی (برای میزان تجانس ابزار اندازه‌گیری و ثبات درونی آن) استفاده گردید (عباس‌زادگان و فتوت، ۱۳۸۴، ص ۷۸).

در روش بازآزمایی (آزمون - بازآزمون) مقیاس خداآگاهی با فاصله ۱۵ روز پس از اجرای آزمایشی، مجدداً بر روی ۲۹ نفر از شرکت‌کنندگان اجرا شد. همبستگی بین دو اجرای آزمایشی (آزمون) و بازآزمایی (بازآزمون) معنادار و بالا ($r=0.77$, $p<0.01$) بود. ضریب آلفای کرونباخ در هر سه اجرای متفاوت (دو بار مقدماتی و یک بار نهایی) به ترتیب ۰/۸۹۰، ۰/۹۴۱ و ۰/۹۰۵ به دست آمد. میزان ۰/۹۰۵ اجرای نهایی نشان از آن دارد که همسانی درونی در سطح خوبی می‌باشد. در اجرای مجدد مقیاس نهایی با ویراست جدید نیز ضریب آلفای ۰/۸۹۳ به دست آمد. همچنین همه گزاره‌های ۲۵ گانه مقیاس خداآگاهی با نمره کل، همبستگی معنادار بالایی داشتند. اعتبار این مقیاس به روش دو نیمه‌سازی انجام گرفت. در این روش، با دو نیمه کردن گزینه‌های زوج و فرد همبستگی آنها ۰/۸۳۷ - به دست آمد. ضریب دونیمه‌سازی گاتمن و ضریب اسپیرمن - براون نیز برابر با ۰/۹۱۱ بود، که تفصیل آن در جدول ۵ گزارش شده است.

جدول ۵. همسانی درونی مقیاس خداآگاهی به روش دونیمه‌سازی

۰/۸۱۲	مقدار	نیمه اول*	آلفای کرونباخ
۱۳	تعداد گزاره‌ها		
۰/۸۳۷	مقدار	نیمه دوم**	
۱۲	تعداد گزاره‌ها		
۲۵	مجموع تعداد گزاره‌ها		ضریب اسپیرمن - براون
۰/۸۳۷	همبستگی بین دو فرم		
۰/۹۱۱	تساوی تعداد گزاره‌ها		
۰/۹۱۱	عدم تساوی تعداد گزاره‌ها		
۰/۹۱۱	ضریب دونیمه‌سازی گاتمن		

* نیمه اول، گزاره‌های ۱-۳-۵-۷-۹-۱۱-۱۳-۱۵-۱۷-۱۹-۲۱-۲۳-۲۵

** نیمه دوم، گزاره‌های ۲-۴-۶-۸-۱۰-۱۲-۱۴-۱۶-۱۸-۲۰-۲۲-۲۴

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، ساخت مقیاس خداآگاهی بر اساس آموزه‌های برآمده از منابع معتبر اسلامی (قرآن و حدیث) و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی (رواسازی و اعتباریابی) آن بوده است. طی کردن درست گام‌های روشمند و نظام‌یافته در فرایند ساخت مقیاس، روایی و اعتبار آن را به‌عنوان ابزار دقیق سنجش علمی رقم می‌زند. با رعایت استانداردهای علمی مقیاس‌سازی می‌توان به نتیجه سنجش اعتماد کرد. بنابراین، با توجه به اینکه همه شرایط علمی در ساخت مقیاس خداآگاهی رعایت گردید، اعتبار آن نیز مورد تأیید قرار گرفت. پرسش‌نامه این مقیاس به پشتوانه تحلیل نظری و دین‌شناختی سازه خداآگاهی و توصیف و طبقه‌بندی مستندات اسلامی (قرآنی و حدیثی) جامع‌نگر تهیه و در فرایند روایی‌سنجی و اعتباریابی قرار گرفت.

گزاره‌های این مقیاس به گونه‌ای طراحی گردید که بتواند نشانگرهای مناسبی برای اندازه‌گیری متغیر خداآگاهی باشند. امروزه تهیه یک فرم معمولی، نه خیلی کوتاه و نه طولانی، از مناسب‌ترین پرسش‌نامه‌ها می‌باشد. از این رو، با اصلاحات مبتنی بر نظر کارشناسان، در نهایت این مقیاس با ۲۵ گزاره طراحی شد؛ به طوری که بتواند تمام ابعاد مفهوم خداآگاهی را دربر بگیرد.

نتایج پژوهش در روایی‌سنجی مقیاس خداآگاهی با بهره‌گیری از همه شاخص‌های روایی (محتوایی، ملاکی و سازه‌ای)، نشان داد که مقیاس خداآگاهی از روایی لازم و البته در سطح بالایی برخوردار است. در روایی‌سنجی محتوایی، نظرات کارشناسان اسلامی و روان‌شناسی در هر دو مرحله (۱) میزان صحت و ارتباط گزاره‌ها با مستندات اسلامی، (۲) تعیین توانایی گزاره‌ها در سنجش خداآگاهی، از تأیید و همراهی مطلوبی برخوردار بود. هر چند از همان ابتدا نیز میانگین دآوری‌ها با یکدیگر فاصله زیادی نداشتند (غالب میانگین‌ها بالای ۳ بوده و در سطح معناداری (۰/۰۰۱) با ضریب تطابق (۰/۳۵) و آزمون معناداری مجذوری کای (حدود ۳۷) توافق وجود داشت) و به‌صورت کلی نظرات کارشناسان نشان می‌داد که صحت برداشت از آیات و روایات و ارتباط گزاره‌ها با مستندات در سطح مطلوبی قرار دارد؛ اما با حذف و تصحیح گزاره‌های با میانگین متوسط (زیر نمره ۳) و افزایش کمی و کیفی مستندات، میزان روایی افزایش داده شد. در مرحله دوم (ارزیابی توانایی گزاره‌ها در سنجش خداآگاهی) نیز کارشناسان حدوداً در همه گزاره‌ها از توافق بالایی برخوردار بودند. البته باز برای ارتقای روایی پرسش‌نامه با تغییر ظاهری برخی از گزاره‌ها میزان روایی محتوایی و صوری در سطح بالایی مورد تأیید قرار گرفت.

در بررسی روایی ملاکی پرسش‌نامه تهیه شده، از سنجش میزان ارتباط آن با خرده‌مقیاس حضور خدا در مقیاس خدانگاره لارنس بهره گرفته شد. یافته‌ها حاکی از همبستگی مثبت و معنادار بالای بین آنها بود. در نتیجه، این مقیاس شبیه خودش (یعنی مقیاس‌های نزدیک خودش) می‌باشد و سازه مورد نظر را اندازه‌گیری می‌کند. همچنین در برآورد روایی سازه (ساختی) نتایج نشان داد که نمره‌های همه گزاره‌های مقیاس خداآگاهی با نمره کل همبستگی مثبت و معنادار دارند. این نتیجه نشانگر انسجام درونی بالای پرسش‌نامه در سنجش خداآگاهی می‌باشد. مقصود از آن این است که نمرات حاصل از اجرای ابزار به سازه مورد نظر در سطح مطلوبی مربوط است.

همچنین روایی‌سنجی سازه‌ای با تحلیل عوامل پیگیری شد و همه گزاره‌های مقیاس خداآگاهی از بار عاملی بالای ۰/۴۵۴ برخوردار بودند و از این نظر نیز دارای روایی مطلوبی می‌باشند. در نتیجه، یافته‌های روایی‌سنجی حاکی از آن است که مقیاس خداآگاهی از نظر روایی در سطح مطلوب و بالایی قرار دارد. از این رو، مقیاس حاضر، می‌تواند آنچه را بدین منظور ساخته شده، مورد اندازه‌گیری قرار دهد. تحلیل عاملی به منظور اکتشاف عوامل این مقیاس نیز صورت گرفت. پس از اطمینان از توانایی و کفایت این پژوهش برای تحلیل عوامل، تحلیل روی ۲۵ گزاره انجام گرفت. پس از چرخش واریماکس، در نهایت ۴ عامل استخراج شد که طبق چهار مؤلفه خداآگاهی است که از قبل پیش‌بینی شده بودند (شکل ۱).

شکل ۱. مؤلفه‌ها و سلسله مراتب خداآگاهی

توصیف و تبیین مؤلفه‌ها و عوامل چهارگانه عبارتند از:
عامل اول: خداشناسی؛ یعنی شناخت و معرفت فطری و حضوری، و آگاهی از ارتباط متقابل و

صمیمانه با خدا، به گونه‌ای که فرد به وجود پروردگار علم پیدا می‌کند (اعراف: ۱۷۲؛ رعد: ۱۶؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۲) و در ارتباطی صمیمانه (بقره: ۱۶۵؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۹۶)، او را پاسخ‌گو می‌یابد (بقره: ۱۸۶؛ هود: ۶۵؛ سبأ: ۵۰).

عامل دوم: خداهشیاری با توجه‌یابی، تأمل، ذکر و یادآوری، جست‌وجوی جایگاه نزدیک و احساس تقرب به خدا می‌باشد. این حالت به گونه‌ای است که در صورت سخت‌دلی، غفلت و ضعف در دستیابی به هشیاری نسبت به خدا، فرد احساس جدایی و غربت نسبت به خدا می‌کند (بقره: ۴۵ و ۴۶؛ واقعه: ۸۵؛ زمر: ۲۲؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۲۶؛ نهج‌البلاغه، ص ۴۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۱۹۴).

عامل سوم: خداربطی یعنی احساس حضور و ارتباط دائمی با خدا؛ به گونه‌ای که فرد پیوسته خود را در محضر خدا می‌یابد و آگاهی و تسلط خدا را نسبت به خود و عالم هستی ادراک می‌کند (بقره: ۱۱۵؛ احزاب: ۹). لحظات زندگی چنین فردی، حتی در هنگامه‌های فعالیت‌های روزمره، با ذکر و تسبیح خدا سپری می‌شود (آل‌عمران: ۱۹۱ احزاب: ۴۱ و ۴۲؛ نور: ۳۶ و ۳۷؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۹) و وی از یاد خدا و راز و نیاز با او لذت می‌برد (مصباح‌الشریعه، ص ۱۲۱؛ طوسی، ۱۴۱۱، ص ۸۳۳). افراد که نمی‌توانند به صورت پیوسته حضور خدا را احساس کنند، گاه در موقعیت‌های ویژه عبادی و معنوی یا سختی‌ها، بلاها و احساس خطر، متوجه آگاهی درونی خود نسبت به خدا می‌شوند (نحل: ۵۳؛ عنکبوت: ۶۵؛ شیخ صدوق، ۱۳۵۷، ص ۲۳۱).

عامل چهارم: خدایابی نشانگر درک ارتباط وجودی و رابطه عمیق و ناگسستگی و تقرب بیش از پیش و احساس همنشینی و انس با خدا، به ویژه در هنگامه‌های راز و نیاز می‌باشد؛ به گونه‌ای که فرد این توان را می‌یابد که به لقای الهی برسد (طه: ۱۴؛ بقره: ۴۵ و ۴۶؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۲۶؛ نهج‌البلاغه، ص ۴۶۵؛ قمی، ۱۳۷۷، ص ۲۷۲). در چنین حالتی فرد احساس می‌کند که خیلی به خدا نزدیک است، به طوری که فاصله‌ای بین او و خدا نیست (انفال: ۲۴؛ ق: ۱۶؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۱۶۹) و اساساً یک گوهر معنوی و الهی در درون را ادراک می‌کند که با خدا مرتبط و به سوی او در حرکت است (حجر: ۲۹؛ روم: ۳۰؛ بقره: ۱۵۶؛ نور: ۴۲؛ نجم: ۴۲؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۳۴).

همچنین در این بُعد از خداآگاهی، فرد به یک شور و شفع و احساس آرامش و اطمینان توصیف‌ناپذیر می‌رسد، که از آن به تجلی معنوی و روانی حضور خدا یاد می‌کنیم. مرتبه شهود وحدت وجودی و نفس مطمئنه که ویژه مؤمنین پرهیزکار، خاشع و عارف و اولیای خدا است و در آن فرد به دور از هرگونه ترس و اندوهی، خود را در جوار امن الهی، از نعمت، پاک‌دستی، آرامش و نشاط روانی و

معنوی برخوردار می‌بیند (رعد: ۱۶ و ۲۸؛ کهف: ۱۱۰؛ اعراف: ۱۷۲؛ فجر: ۲۷ و ۲۸؛ انفال: ۲؛ زمر: ۲۳؛ انعام: ۸۲؛ فتح: ۴؛ بقره: ۱۱۲، ۱۳۸ و ۲۷۷؛ یونس: ۶۲-۶۴؛ ق: ۳۳ و ۳۴؛ فاطر: ۲۸؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۳۸؛ قمی، ۱۳۷۷، ۶۴؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۶۷ ص ۳۹۳).

امروزه برای نشان دادن درجه‌ای که مقیاس ساخته شده می‌تواند پدیده مرتب با دیگر مقیاس‌ها را توصیف و پیش‌بینی کند، از روایی افزایشی استفاده می‌شود (هاینس^۱ و لِنچ^۲، ۲۰۰۳، ص ۴۵۶). در واقع روایی افزایشی نشانگر این است که مقیاس جدید توان تبیین‌های روان‌شناختی و بهبودی پیش‌بینی‌ها فراتر از اطلاعات به دست آمده از دیگر منابع و مقیاس‌ها را دارد. قدرت افزایشی، حساسیت، بخصوص بودن و کارآمدی پیش‌بینانه از جمله نشانگرهای این توان و بهبودی است (هانسلی^۳ و می‌یر^۴، ۲۰۰۳، ص ۴۵۶). بدین منظور ارتباط مقیاس خداآگاهی با مقیاس‌های خودشناسی انسجامی و سلامت روانی بررسی شد. دلیل انتخاب این مقیاس‌ها، مبانی برگرفته از آموزه‌های اسلامی بود. قرآن کریم نشان از تلازم خداآگاهی و خودآگاهی دارد؛ آنجا که می‌فرماید: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (حشر: ۱۹)؛ و همچون کسانی نباشید که خدا را فراموش کردند و خدا نیز آنها را به «خود فراموشی» گرفتار کرد، آنها فاسقاند. این آیه در صدد بیان رابطه تلازم خداآگاهی با خودآگاهی، به صورت تأکیدی و عبارت معکوس آن می‌باشد. سبب خود ناآگاهی، خدا ناآگاهی است؛ زیرا وقتی انسان خدا را فراموش کند، اسمای حسنی و صفات متعالی او- که صفات ذاتی انسان ارتباط مستقیم با آن دارد- را نیز فراموش می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۱، ج ۱۹، ص ۲۱۹). همچنین قرآن کریم سلامت و آرامش روانی را منوط به خداآگاهی و ذکر و یاد خدا می‌داند؛ «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»؛ آگاه باشید که تنها با یاد خدا دل‌ها آرام می‌گیرد (رعد: ۲۸؛ رک: بقره: ۱۱۲ و ۲۷۷؛ انعام: ۸۲).

نتایج نشان داد که بین این سه مقیاس همبستگی معنادار وجود دارد. مقیاس خداآگاهی از توانایی برای پیش‌بینی خودآگاهی (خودشناسی انسجامی) و سلامت روانی برخوردار است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که مقیاس خداآگاهی ابزار مناسبی برای پیش‌بینی و تبیین‌های روان‌شناختی است. همچنان که هاینس و لِنچ (۲۰۰۳) نیز اشاره می‌کنند، این نتیجه به نوعی روایی همگرا و واگرایی این مقیاس را نیز نشان می‌دهد. چون خودآگاهی با خداآگاهی رابطه تلازم دارند و در هر دو به نوعی

آگاهی درونی سنجیده می‌شود، روایی همگرا می‌باشد. مقیاس سلامت روانی نیز که میزان اختلال روانی را به صورت معکوس می‌سنجد، روایی واگرا با خداآگاهی، به عنوان سازهٔ روان‌شناختی با آثار سلامت‌بخشی، دارد. نتایج این پژوهش همسو با یافته‌های تحقیقاتی است که در حوزه‌های سازه‌های دینی مانند خداانگار، خودشناختی و سلامت روانی انجام گرفته است. از این پژوهش‌ها می‌توان به مطالعات پولنز (۱۹۸۹)، کرک پاتریک (۱۹۸۹)، پیکوک و پالوما (۱۹۹۹)، لارنس (۱۹۹۷)، مالتبی و همکاران (۱۹۹۹)، ریان^۱ (۲۰۰۱)، سیسک^۲ (۲۰۰۱)، اسپچ - جانکر و همکاران (۲۰۰۲)، قربانی و همکاران (۲۰۰۲)، گرینوی و همکاران (۲۰۰۳)، فالانلی و همکاران (۲۰۰۹)، غباری‌بناب و همکاران (۱۳۸۶)، غباری‌بناب و حدادی کوهسار (۱۳۸۶، ۱۳۸۸ و ۲۰۱۰) و زارعی (۱۳۸۸) اشاره کرد.

نتایج اعتباریابی این مقیاس با استفاده از روش‌های معتبر و متداول بازآزمایی، همسانی درونی ضریب آلفای کرونباخ و دونیمه‌سازی نشان از درجهٔ مطلوب و بالای اعتبار (پایایی و ثبات درونی) مقیاس خداآگاهی دارد. در نتیجه می‌توان با اطمینان کافی این مقیاس را در شرایط دیگر به صورت متعدد اجرا کنیم و به نتایج نزدیک دست یابیم. در شیوه بازآزمایی (آزمون - بازآزمون) که بر ثبات نتایج مقیاس تأکید می‌نماید، نتایج نشان داد که همبستگی بین دو اجرای آزمایشی (آزمون) و بازآزمایی (بازآزمون) معنادار و بالا ($r=0/77, p<0/01$) می‌باشد. میزان بالای همبستگی بین دو بار اجرای مقیاس، نشان می‌دهد که به اندازهٔ بالایی می‌توان نمره‌ها را از یک موقعیت به موقعیت دیگر تعمیم داد. همچنین به دلیل وجود همبستگی بالا، احتمال کمتری وجود دارد که نتایج مقیاس را ناشی از نوسان‌های تصادفی وضعیت آزمودنی‌ها یا شرایط محیط آزمون دانست (گراث - مارنات، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۱). بر اساس این یافته، وجود اعتبار این مقیاس در زمان‌های مختلف، با نتایج ثابت، مورد تأیید واقع می‌شود.

در شیوه‌های دیگر اعتباریابی که بر ثبات درونی و همسانی و یکنواختی گزاره‌ها یا ماده‌های اجزای تشکیل‌دهندهٔ یک مقیاس تأکید دارند، نیز اعتبار لازم این مقیاس مورد تأیید واقع شد. وجود ضریب آلفای بالا (۰/۹۰۵) نشان از اعتبار (همسانی درونی) بالای این مقیاس است. همچنین به دست آمدن آلفای مشابه در اجرای مجدد مقیاس نهایی پس از گذشت چندین سال، نشان از ثبات اندازه‌گیری مقیاس خداآگاهی دارد. این مقدار یافته نشانگر تجانس این ابزار اندازه‌گیری است؛ یعنی نتایج نشان می‌دهد که گزینه‌های مختلف این مقیاس از نظر اندازه‌گیری جنبه‌های متغیر خداآگاهی با کیفیت واحد، یکدیگر را در

حد بالایی کامل می‌کنند. استفاده از روش دو نیمه‌سازی نیز نشان می‌دهد که پرسش‌نامه از اعتبار لازم و مطلوبی برخوردار است. از این‌رو، هدف اعتباریابی در برآورد درجه تغییرات ناشی از خطا به دست آمد. طبق نتایج به دست آمده، با توجه به اندازه پایین میزان خطای اندازه‌گیری یا نوسان تصادفی، درجه بالایی ثبات و پایایی، قابلیت بازآفرینی، پیش‌بینی و دقت مقیاس مورد تأیید قرار گرفت.

بنابراین، بررسی‌های ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس خداآگاهی نشان داد که این ابزار از استانداردهای لازم در روایی‌سنجی و اعتباریابی برخوردار است. در نتیجه مقیاس خداآگاهی به‌عنوان یک ابزار دارای ویژگی‌های روان‌سنجی روا و معتبر، می‌تواند در پژوهش‌های اسلامی و روان‌شناختی مورد استفاده قرار گیرد. ساخت این مقیاس بر اساس مبانی و منابع اسلامی (قرآن و حدیث)، کوتاه بودن و بررسی دقیق تمامی ویژگی‌های روان‌سنجی آن از نقاط قوت این پژوهش می‌باشد.

از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به جامعه و نمونه‌های پژوهشی اشاره کرد. بهتر است در پژوهش‌های دیگر این مقیاس در جامعه‌های گسترده‌تر، با تنوع گرایش‌های مذهبی و جنسیتی اجرا شود. همچنین شایسته است که از سایر مقیاس‌های دینی و معنوی برای روایی ملاکی نیز بهره برد.

منابع

- آذربایجانی، مسعود و موسوی‌اصل، سیدمهدی (۱۳۸۵)، درآمدی بر روان‌شناسی دین، تهران: سمت. امام صادق (ع) (۱۴۰۰ق)، مصباح‌الشریعه، بیروت، مؤسسه‌الاعلمی للطبوعات.
- بهرامی‌احسان، هادی و تاشک، آنهیتا (۱۳۸۳)، «ابعاد رابطه میان جهت‌گیری مذهبی و سلامت روانی و ارزیابی مقیاس جهت‌گیری مذهبی»، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، سال سی و چهارم، شماره ۲، ص ۴۱-۶۴.
- بوترابی، خدیجه (۱۳۸۲)، «وجه مشترک بهداشت روانی در ادیان توحیدی و کتب مقدس، در: اسلام و بهداشت روان ۲ (مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان در سال ۱۳۸۰)، تهران: معارف.
- پناهی، علی‌احمد (۱۳۸۷)، «نقش نماز در آرامش روان»، روان‌شناسی و دین، سال اول، شماره ۱، ص ۲۱-۳۸.
- تان، سیانگ‌یانگ و تالی جی. دانگ (۱۳۸۳)، «دخاله معنویت در بهبودی و تمامیت»، ترجمه مهدی شیری، فصل‌نامه نقد و نظر (دین و بهداشت‌روانی ۱)، شماره ۳۳ و ۳۴، ص ۳۸۷-۳۹۳.
- تبرایی، رامین؛ فتحی‌آشتیانی، علی و رسول‌زاده طباطبایی، سیدکاظم (۱۳۸۷)، «بررسی سهم تأثیر جهت‌گیری مذهبی بر سلامت روان در مقایسه با عوامل جمعیت‌شناختی»، فصل‌نامه روان‌شناسی و دین، سال اول، شماره ۳، ص ۳۷-۶۲.
- تبیك، محمدمتقی (۱۳۸۹)، ارتباط پنج عامل بزرگ شخصیت و فرایندهای خودشناختی با طبقه‌بندی توانمندی‌های خوی در روان‌شناسی مثبت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
- تقی‌یاره، فاطمه؛ مظاهری، محمدعلی و آزاد فلاح، پرویز (۱۳۸۴)، «بررسی ارتباط سطح تحول من، دلبستگی به خدا و جهت‌گیری مذهبی در دانشجویان»، مجله روان‌شناسی، سال نهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۳)، ص ۳-۲۱.
- جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۸۶)، «جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان»، پژوهش در پزشکی، دوره سی و یکم، شماره ۴، ص ۳۴۵-۳۵۰.
- جیمز، ویلیام (۱۳۷۲)، دین و روان، ترجمه مهدی قاتی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- حدادی کوهسار، علی‌اکبر و غباری‌بناب، باقر (۱۳۸۶)، «رابطه ابعاد سلامت روانی دانشجویان با انگاره ذهنی آنان از خدا»، در: چکیده مقالات دومین همایش سراسری نقش دین در بهداشت روان، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- حراعلی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه‌الابیت (ع).
- خواین‌زاده، مرجان؛ ازهای، جواد و مظاهری، محمدعلی (۱۳۸۴)، «مقایسه سبک دلبستگی دانشجویان دارای جهت‌گیری مذهبی درونی و بیرونی»، مجله روان‌شناسی، سال نهم، شماره ۳ (پیاپی ۳۵)، ص ۲۲۸-۲۴۷.
- رادفر، شکوفه و عروجی، زهرا (۱۳۸۲)، «بررسی نقش نماز در میزان شیوع اضطراب در دختران دانش‌آموز مقطع دبیرستان شهرستان قم سال تحصیلی ۷۸-۷۹»، در: اسلام و بهداشت روان ۱ (مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان در سال ۱۳۸۰)، قم: نشر معارف.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد (۱۴۱۲ق)، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالعلم.
- رجایی، علیرضا (۱۳۸۹)، «هوش معنوی: دیدگاه‌ها و چالش‌ها»، فصل‌نامه پژوهش‌نامه تربیتی، سال هفتم، شماره ۲، ص ۲۲-۵۰.
- روحی‌عزیزی، مهتاب و روحی‌عزیزی، مریم (۱۳۸۲)، «تأثیر نماز به‌عنوان یکی از ارکان اسلام بر سلامت جسمانی - روانی نسل جوان»، در: اسلام و بهداشت روان ۱ (مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان در سال ۱۳۸۰)، قم: نشر معارف.
- زارعی، اقبال (۱۳۸۸)، «بررسی رابطه بین تصور از خدا و سلامت روان در دانشجویان دختر و پسر دانشگاه‌های پیام‌نور و آزاد اسلامی شهر میناب»، فصل‌نامه روان‌شناسی و دین، سال دوم، شماره ۲ (پیاپی ۶)، ص ۹۳-۱۰۶.
- سهرابی، فرامرز (۱۳۸۷)، «مبانی هوش معنوی»، فصل‌نامه سلامت روان، سال اول، شماره ۱، ص ۱۴-۲۰.
- شاه‌محمدی، خدیجه؛ قربانی، نیما و بشارت، محمدعلی (۱۳۸۵)، «نقش خودشناسی در تنبذگی، سبک‌های دفاعی و سلامت جسمانی»، فصل‌نامه روان‌شناسان ایرانی، سال سوم، شماره ۱۰، ص ۱۴۵-۱۵۶.
- شجاعیان، رضا و زمانی‌منفرد، آفتاب (۱۳۸۱)، «ارتباط دعا با سلامت روانی و عملکرد شغلی کارکنان فنی صنایع مهمات‌سازی»، فصل‌نامه اندیشه و رفتار، شماره ۲، ص ۳۳-۳۹.
- شرقاوی، حسن محمد (۱۳۶۳)، گامی فراسوی روان‌شناسی اسلامی، ترجمه و نگارش سیدمحمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- شریف‌الرضی، محمدبن حسین (۱۳۷۹)، نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: مشهور.
- شریفی‌نیا، محمدحسین (۱۳۸۸)، «درمان یکپارچه توحیدی رویکردی دینی در درمان اختلالات روانی»، دوفصل‌نامه

- مطالعات اسلام و روان‌شناسی، سال سوم، شماره ۴، ص ۶۵-۸۲
 صدوق، محمدبن علی، (۱۳۵۷)، التوحید، قم: جامعه مدرسین.
 طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۱)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: اسماعیلیان.
 طوسی، محمدبن‌الحسن (۱۴۱۱ق)، مصباح‌المتهدد و سلاح‌المتبد، بیروت: مؤسسه فقه‌الشیعه.
 عباس‌زادگان، محمد و فتوت، احمدرضا (۱۳۸۴)، کاربرد پایایی و روایی در پژوهش، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
 علیانسیب، سیدحسین (۱۳۸۷)، بررسی رابطه کیفیت دلبستگی به خدا، تصویر ذهنی از خدا و اضطراب مرگ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 غباری‌بناب، باقر و حدادی کوهسار، علی‌اکبر (۱۳۸۹)، «رابطه تصویر ذهنی از خدا با خصومت و حساسیت در روابط بین‌فردی در دانشجویان»، مجله علوم شناختی، سال نهم، شماره ۳۳، ص ۸۲-۹۸.
 غباری‌بناب، باقر و همکاران (۱۳۸۶)، «رابطه سلامت روانی با تصویر ذهنی از خدا و کیفیت دلبستگی در دانشجویان»، در: چکیده مقالات دومین همایش سراسری نقش دین در بهداشت روان، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
 قربانی، نیما و واتسن، پل جی (۱۳۸۴)، «فرایندهای خودشناختی و نظام‌های پردازش خبر عقلانی و تجربه‌ای در ایران و آمریکا»، فصل‌نامه روان‌شناسان ایرانی، سال دوم، شماره ۵، ص ۳-۱۴.
 قمی، شیخ عباس (۱۳۷۷)، مفاتیح‌الجنان، مشهد: هاتف.
 کاظمیان‌مقدم، کبری و مهرابی‌زاده هنرمند، مهناز (۱۳۸۸)، «مقایسه نگرش مذهبی و سلامت روانی دانشجویان دختر و پسر دانشگاه آزاد اسلامی واحد بهبهان»، فصل‌نامه روان‌شناسی و دین، سال دوم، شماره ۲، ص ۱۷۳-۱۸۷.
 کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۲)، الکافی، تهران: اسلامیه.
 گراث-مارنات، گری (۱۳۷۵)، راهنمای سنجش روانی، ترجمه حسن پاشاشریفی و محمدرضا نیک‌خو، تهران: رشد.
 مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق)، بحارالانوار، بیروت: مؤسسه الوفا.
 محمدریور، احمدرضا (۱۳۸۵)، ویکتور امیل فرانکل بنیانگذار معنادرمانی، تهران: دانژه.
 مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۷۶)، اخلاق در قرآن، تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸)، یاد او (مشکات ۴)، تحقیق و نگارش عباس قاسمیان و کریم سبحانی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۳)، شرح چهل حدیث، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 نجاتی، محمد عثمان (۱۳۷۳)، قرآن و روان‌شناسی، ترجمه عباس عرب، مشهد: آستان قدس رضوی.
 نجاریان، بهمن و ایران داودی (۱۳۸۰)، «ساخت و اعتباریابی SCL-25 (فرم کوتاه شده (SCL-90-R))»، مجله روان‌شناسی، سال پنجم، شماره ۲ (پیاپی ۱۸)، ص ۱۳۶-۱۴۹.
 نورعلیزاده میانجی، مسعود (۱۳۹۰)، رابطه خداآگاهی با خودآگاهی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 نورعلیزاده میانجی، مسعود (۱۳۹۴)، از خداآگاهی تا خودآگاهی و آثار روان‌شناختی آن، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 نوری، حسین‌بن محمدتقی (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت.
 هومن، حیدرعلی (۱۳۷۴)، شناخت روش علمی در علوم رفتاری، تهران: نشر پارسا.
 هومن، حیدرعلی (۱۳۸۵)، استنباط آماری در پژوهش‌رفتاری، تهران: سمت.
 واعظی، سیداحمد و همکاران (۱۳۸۲)، «بررسی رابطه دعا و اضطراب»، در: اسلام و بهداشت روان ۱ (مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان در سال ۱۳۸۰)، قم: نشر معارف.
 یعقوبی، ابوالقاسم (۱۳۸۹)، «بررسی رابطه هوش معنوی با میزان شادکامی دانشجویان دانشگاه بوعلی همدان»، فصل‌نامه پژوهش در نظام‌های آموزشی، سال چهارم، شماره ۹، ص ۹۲-۱۰۵.
 یگانه، طیبه و حسین‌خان‌زاده، عباسعلی (۱۳۹۲)، «مقایسه سازش‌یافتگی زناشویی و بهزیستی روان‌شناختی در دو گروه افراد نمازگزار و غیرنمازگزار»، فصل‌نامه روان‌شناسی و دین، سال ششم، شماره ۱ (پیاپی ۲۱)، ص ۴۵-۵۸.
 یونگ، کارل گ. (۱۳۷۳)، روان‌شناسی و دین، ترجمه فؤاد روحانی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

- Ghobari Bonab, B. & Haddadi Koohsar, A. (2010). Relation between image of God with paranoid ideation in college students, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 966–969.
- Ghorbani, N., Watson, P. J. & Hargis, M. B. (2008). Integrative self-knowledge scale: correlation and incremental validity of a cross-cultural measure developed in Iran and the United states, *The journal of psychology*, 142 (4), 395-412.
- Greenway, A.P., Milne L.C., Clarke, V. (2003). Personality variables, self-esteem and depression and an individual's perception of God, *Mental Health, Religion & Culture*, 6, 1, 45-58.
- Haddadi Koohsar, A. & Ghobari Bonab, B. (2010 a). Relations between image of God with obsessive-compulsive behaviours in college students, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 979–982.
- Haddadi Koohsar, A. & Ghobari Bonab, B. (2010 b). Relations between image of God with Psychoticism in college students, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 975–978.
- Hangen, G. (2004). *Mystical experiences and self-esteem*, dissertation for doctor of theology, Holos University.
- Haynes, Stephen N. & Heather C. Lench (2003). Incremental Validity of New Clinical Assessment Measures, *Psychological Assessment*, 15 (4), 456–466.
- Hill, P.C. & Hood, R.W. (1999). *Measures of religiosity*, Birmingham, Ala.: Religious Education Press.
- Hoffman, L., Jones, T. T., Williams, F., & Dillard, K. S. (2004). The God image, the God concept, and attachment, Paper presented at the Christian Association for Psychological Studies International Conference, St. Petersburg, FL.
- Hunsley, J. & Gregory J. M. (2003). The Incremental Validity of Psychological Testing and Assessment: Conceptual, Methodological, and Statistical Issue, *Psychological Assessment*, 15 (4), 446–455.
- Lawrence, R. T. (1997). Measuring the image of God: The God image inventory and the God image scales, *Journal of Psychology and Theology*, 25, 214-226.
- Schaap-Jonker, H., Eurelings-Bontekoe, E., Verhagen, P., & Zock, H. (2002). Image of God and personality pathology: An exploratory study among psychiatric patients, *Mental Health, Religion & Culture*, 5, 55-71.
- Snyder, C. R. & Shane J. L. (2002). *Handbook of Positive Psychology*, New York, Oxford University Press.
- Williams, A. (2010). Spiritual therapeutic landscapes and healing: A case study of St. Anne de Beaupre, Quebec, Canada, *Social Science & Medicine*, 70, 1633–1640.